

УДК 341:341.231.14

*Вадим Олегович Бондарук,
науковий співробітник відділу історії держави та права України
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0009-0006-5566-2708*

МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ПРОФЕСОРА В. ВАСИЛЕНКА

Постановка проблеми. Збройні конфлікти створюють ситуацію системного ризику для реалізації прав людини, зумовлюючи масштабні порушення права на життя, безпеку, гідність, власність, свободу пересування та інших фундаментальних прав. У таких умовах особливої ваги набуває теоретичне осмислення співвідношення міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини та міжнародного кримінального права, а також пошук ефективних інституційних механізмів притягнення до відповідальності за міжнародні злочини, відшкодування шкоди та запобігання подальшим порушенням.

В умовах сучасних воєнних конфліктів проблематика міжнародно-правової відповідальності, компенсаційних механізмів і інституційного правосуддя набуває безпосереднього практичного значення, виходячи за межі суто доктринальної дискусії. Це зумовлює необхідність звернення до наукової спадщини українських правознавців-міжнародників, які заклали концептуальні засади розуміння міжнародного правопорядку як системи взаємопов'язаних норм і механізмів його забезпечення.

Проблематика реалізації та захисту прав людини в умовах збройного конфлікту посідає важливе місце в науковій спадщині та міжнародно-правовій діяльності Володимира Андрійовича Василенка (1937–2023) – українського правознавця-міжнародника, який поєднував глибокі доктринальні розробки з активною участю в діяльності міжнародних інституцій. Його підходи до міжнародно-правової відповідальності, санкцій, превенції порушень прав людини та інституційного забезпечення міжнародного правопорядку становлять концептуальну основу для аналізу сучасних викликів, з якими зіткнулася Україна в умовах воєнної агресії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри вагомість наукового доробку В. Василенка, що становить понад 200 наукових публікацій та інших фахових матеріалів, на сьогодні можна констатувати відсутність системного дослідження його спадщини, зокрема підходів до реалізації прав людини саме в умовах збройних конфліктів. Життєвий і професійний шлях ученого висвітлено у низці меморіальних публікацій та спогадів. Розгорнуту характеристику його наукової та міжнародно-правової діяльності, зокрема розробок у сфері міжнародно-правової відповідальності, санкцій, участі в Комісії та Раді ООН з прав людини, а також роботи суддею Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії подав В. Кисіль [1, с. 5–12] у ювілейному збірнику на пошану ученого «Сучасні механізми захисту прав людини» [2].

Загалом творча спадщина В. Василенка ще чекає на дослідження, адже містить як особливо актуальний в умовах кризи міжнародних інституцій і процедур загальнотеоретичний (доктринальний) матеріал, так і механізми їх функціонування та реалізації.

Метою статті є дослідження та систематизація підходів В. Василенка до міжнародно-правової відповідальності та відшкодування шкоди, розмежування відповідальності й санкцій, а також ролі превенції та міжнародного кримінального правосуддя у забезпеченні прав людини під час війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. У доктринальній системі В. Василенка проблематика прав людини не ізолюється від загальної теорії міжнародного права. Навпаки, вона роз-

глядається як складова міжнародного правопорядку, забезпечення якого вимагає не лише декларативного проголошення норм, а й функціонування механізмів відповідальності, примусу, превенції та інституційного правосуддя. Саме тому відправною точкою аналізу його спадщини є концепція міжнародно-правової відповідальності держави.

У монографії «Відповідальність держави за міжнародні правопорушення» (1976) міжнародно-правова відповідальність розглядається як необхідний елемент міжнародного правопорядку, покликаний забезпечувати дотримання норм міжнародного права та ліквідацію наслідків міжнародного правопорушення з метою відновлення міжнародно-правового порядку. Автор виходить із усталеного в міжнародно-правовій доктрині та практиці положення (зокрема розвиненого в роботах Комісії міжнародного права ООН), згідно з яким будь-яке міжнародно-протиправне діяння держави зумовлює міжнародно-правову відповідальність [3, с. 33]. У такому підході відповідальність виступає функціонально необхідним елементом механізму міжнародно-правового регулювання, що забезпечує належне виконання міжнародних зобов'язань та відновлення порушених міжнародно-правових відносин.

Концептуально значущим для В. Василенка є розмежування позитивної та негативної відповідальності. Позитивна відповідальність визначається як «активна і конструктивна діяльність» держави, спрямована на «найбільш ефективне виконання норм міжнародного права» [3, с. 18], а також як обов'язок «суворого дотримання і сумлінного втілення в життя загальноновизнаних принципів міжнародного права» [3, с. 18]. У цьому вимірі відповідальність безпосередньо пов'язується з підтриманням функціонування міжнародного правопорядку.

Негативна відповідальність виникає у разі міжнародного правопорушення і пов'язується з виникненням охоронних правовідносин, які «забезпечують захист прав та інтересів потерпілих суб'єктів і відновлення порушеного правопорядку» [3, с. 22]. Відповідальність у цій конструкції виконує функцію відновлення правового стану та стабілізації міжнародної системи.

У світлі розробленої В. Василенком концепції міжнародної відповідальності агресія може бути осмислена як первинне міжнародне правопорушення, яке породжує комплекс похідних порушень. Якщо відповідальність спрямована на відновлення міжнародного правопорядку, то в умовах збройного конфлікту це відновлення неминуче передбачає відновлення порушених прав людини.

Отже, масові порушення права на життя, заборони катувань, права власності та свободи пересування можуть розглядатися як наслідки первинного міжнародного правопорушення – акту агресії. У цій логіці захист прав людини в умовах війни виходить за межі документування фактів порушень і передбачає встановлення відповідальності за базове правопорушення, яке спричинило системну дестабілізацію міжнародного правопорядку.

У сучасних умовах збройної агресії проти України ця інтерпретація надає доктрині 1976 року особливої прикладної ваги: відновлення міжнародної законності передбачає не лише припинення протиправної поведінки, а й комплексні механізми відшкодування завданої шкоди та інституційного забезпечення відповідальності.

Подальший розвиток доктринальної конструкції В. Василенка пов'язаний із розмежуванням міжнародно-правової відповідальності та санкцій. У монографії «Міжнародно-правові санкції» (1982) санкції визначені як правомірна форма міжнародного примусу, що застосовується у відповідь на міжнародне правопорушення [4, с. 5]. Інститут міжнародно-правових санкцій тісно пов'язаний з інститутом міжнародно-правової відповідальності, проте не зводиться до нього [4, с. 4]. Санкції виступають засобом забезпечення міжнародного правопорядку, тоді як відповідальність охоплює питання юридичної оцінки правопорушення та відшкодування шкоди.

Автор наголошує на необхідності відмежування санкційного примусу від несанкціонованих форм примусу, що не є реакцією на міжнародне правопорушення і тому не можуть вважатися міжнародно-правовими санкціями [4, с. 6].

У системі міжнародного примусу окреме місце посідає право на самооборону, яке має самостійну юридичну підставу й не тотожне санкційному механізму. Водночас міжнародні організації не є наддержавними суб'єктами примусу; їхні повноваження мають похідний і функціональний характер та визначаються установчими актами [4, с. 10].

Соціально-правовими передумовами санкційного примусу В. Василенко називає взаємність і справедливість як імперативні засади міждержавного спілкування. Міжнародне право, будучи

правом рівноправних суверенних держав, ґрунтується на принципі взаємності, який передбачає обов'язковість дотримання взаємних зобов'язань і надає потерпілій державі право вимагати відновлення порушеного стану. У разі відмови правопорушника припинити порушення або виконати обов'язки виникає можливість застосування міжнародно-правових санкцій [4, с. 6].

Принцип взаємності, за Василенком, означає, що кожна держава в системі міжнародного права потенційно виступає і можливим порушником, і можливим санкціонером, що забезпечує баланс прав і обов'язків у міжнародному правопорядку [4, с. 7]. Водночас імператив справедливості вимагає відновлення порушених прав і відшкодування шкоди як необхідної умови стабілізації міжнародної системи.

Окремого значення набуває питання кодифікації міжнародно-правової відповідальності та співвідношення доктринальних положень Василенка з Проектом статей Комісії міжнародного права ООН 2001 року про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. У науковій літературі зазначено, що його концептуальні розробки використовувалися делегаціями України під час обговорення матеріалів КМП у Шостому комітеті Генеральної Асамблеї ООН [1, с. 6]. Структурне відмежування норм про відповідальність від норм про контрзаходи у фінальній редакції 2001 року концептуально відповідає його розмежуванню відповідальності та санкцій [3, с. 20–21; 4, с. 3–5]. Узгодженими є й підходи до принципу повного відшкодування шкоди, який у доктрині Василенка виступає ключовим елементом відновлення порушеного правового стану [3, с. 31–32].

Практичний вимір його доктрини підсилюється діяльністю у сфері міжнародного кримінального правосуддя. У 2001 році Генеральна Асамблея ООН обрала В. Василенка суддею *ad litem* Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії; у 2002–2005 роках він брав участь у розгляді справ про воєнні злочини та злочини проти людяності [1, с. 10]. Цей досвід демонструє, що інституціоналізація кримінальної відповідальності є необхідним елементом забезпечення прав людини під час війни. У цій логіці створення спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України [5; 6] відповідає загальному спрямуванню його підходів: агресія як первинний злочин породжує системну реакцію міжнародного права, яка має включати не лише санкції та політичний тиск, а й інституційне встановлення відповідальності, притягнення винних осіб і відновлення порушених прав через репарації.

Отже, доктрина В. Василенка формує цілісну концептуальну модель міжнародного правопорядку, в якій відповідальність, санкції, превенція та інституційне правосуддя становлять взаємопов'язані елементи єдиної системи. Від агресії як первинного міжнародного правопорушення через механізми відповідальності та відшкодування шкоди – до превентивної стратегії захисту прав людини та кримінальної індивідуалізації відповідальності – ця модель поєднує системність і актуальність для сучасних умов. Саме тому її положення набувають особливого значення в контексті збройної агресії проти України, де питання відповідальності, репарацій і міжнародного правосуддя виходять за межі доктринальної дискусії та стають практичною необхідністю.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Наукова спадщина В. Василенка спонукає осмислювати реалізацію прав людини під час збройних конфліктів через категорії міжнародно-правової відповідальності, санкцій і міжнародного примусу як елементів міжнародного правопорядку. Розмежування позитивної та негативної відповідальності дає змогу поєднати превентивний і реактивний виміри захисту прав людини. Важливо, що агресія в його концепції постає як первинне міжнародне правопорушення, що породжує системну дестабілізацію та масові порушення прав людини, а відтак потребує інституціоналізованої відповідальності.

Відмежування відповідальності від санкцій виступає важливим методологічним інструментом: санкційний механізм сприяє припиненню порушення, проте не підміняє відповідальності, яка передбачає відшкодування шкоди та відновлення порушеного правового стану. Інституціоналізація міжнародного кримінального правосуддя та розвиток компенсаційних механізмів логічно вписуються в доктрину забезпечення міжнародного правопорядку як цілісної системи.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на поглиблений аналіз співвідношення доктрини відповідальності та сучасних компенсаційних механізмів, порівняльне вивчення підходів В. Василенка із сучасною практикою міжнародних судових інституцій та процесами інституціоналізації відповідальності за злочин агресії, а також визначення шляхів і способів імплементації розробок ученого в національне законодавство.

Список використаних джерел

1. Кисіль В. І. Василенко Володимир Андрійович – 75 років з дня народження. *Сучасні механізми захисту прав людини (до 75-ліття професора Володимира Василенка)*. Київ: Києво-Могилянська академія, 2013. С. 5–12.
2. Сучасні механізми захисту прав людини (до 75-ліття професора Володимира Василенка) / за ред. М. Антонович, В. Мицика. Київ: Києво-Могилянська академія, 2013. 172 с.
3. Василенко В. А. Ответственность государства за международные правонарушения. Киев: Вища школа, 1976. 208 с.
4. Василенко В. А. Международно-правовые санкции: монография. Киев: Вища школа, 1982. 229 с.
5. Угода між Україною та Радою Європи про створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України: міжнародний договір від 25.06.2025 № 994_002-25. *Голос України*. 2025. № 138.
6. Про ратифікацію Угоди між Україною та Радою Європи про створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України: Закон України від 15.07.2025 № 4518-IX. *Голос України*. 2025. № 138.

References

1. Kysil V. I. Vasilenko Volodymyr Andriiovych – 75 rokiv z dnia narodzhennia. *Suchasni mekhanizmy zakhystu prav liudyny (do 75-littia profesora Volodymyra Vasylenka)*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia, 2013. S. 5–12 (in Ukr.).
2. Suchasni mekhanizmy zakhystu prav liudyny (do 75-littia profesora Volodymyra Vasylenka) / za red. M. Antonovych, V. Mytsyka. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia, 2013 (in Ukr.).
3. Vasylenko V. A. Otvetstvennost gosudarstva za mezhdunarodnye pravonarusheniia. Kiev: Vyshcha shkola, 1976. 208 s. (in Rus.).
4. Vasylenko V. A. Mezhdunarodno-pravovye sanktsii: monohrafiia. Kiev: Vyshcha shkola, 1982. 229 s. (in Rus.).
5. Uhoda mizh Ukrainoiu ta Radoiu Yevropy pro stvorennia Spetsialnoho trybunalu shchodo zlochynu ahresii proty Ukrainy: mizhnarodnyi dohovir vid 25.06.2025 № 994_002-25. *Holos Ukrainy*. 2025. № 138 (in Ukr.).
6. Pro ratyfikatsii Uhody mizh Ukrainoiu ta Radoiu Yevropy pro stvorennia Spetsialnoho trybunalu shchodo zlochynu ahresii proty Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 15.07.2025 № 4518-IX. *Holos Ukrainy*. 2025. № 138 (in Ukr.).

Бондарук В. О. Механізми реалізації прав людини в умовах воєнних конфліктів у науковій спадщині професора В. Василенка

Статтю присвячено аналізу механізмів реалізації прав людини в умовах воєнних конфліктів у науковій спадщині професора В. Василенка. Досліджено його концепцію міжнародно-правової відповідальності як системного елементу міжнародного правопорядку та з'ясовано значення розмежування позитивної і негативної відповідальності для розуміння превентивного й реактивного вимірів захисту прав людини. Обґрунтовано, що в доктрині В. Василенка агресія постає як первинне міжнародне правопорушення, яке породжує комплекс похідних порушень, зокрема масові порушення прав людини. Розкрито співвідношення міжнародно-правової відповідальності та санкцій, а також значення інституціоналізації міжнародного кримінального правосуддя для відновлення міжнародного правопорядку. Показано, що розроблені ним теоретичні положення корелюють із сучасними процесами кодифікації відповідальності держав та формуванням спеціальних механізмів притягнення до відповідальності за злочин агресії проти України. Зроблено висновок про актуальність доктрини В. Василенка для осмислення реалізації прав людини в умовах збройної агресії.

Ключові слова: міжнародно-правова відповідальність, позитивна відповідальність, санкції, агресія, права людини, міжнародне гуманітарне право, міжнародний правопорядок, міжнародне кримінальне правосуддя, репарації, воєнний конфлікт.

Bondaruk V. O. Mechanisms for the implementation of human rights in armed conflicts in the scholarly legacy of professor V. Vasilenko

The article examines the mechanisms for the implementation and protection of human rights in situations of armed conflict through the doctrinal legacy of Professor Volodymyr Vasilenko. It analyses his concept of international legal responsibility as a structural element of the international legal order and explores the theoretical significance of distinguishing between positive and negative responsibility. Positive responsibility is understood as an active and constructive obligation of the state to ensure the effective implementation of international legal norms, while negative responsibility arises from internationally wrongful acts and is aimed at restoring the violated legal order and protecting the rights of affected subjects.

The study argues that within Vasylenko's doctrinal framework, aggression may be conceptualized as a primary international wrongful act that generates a complex of derivative violations, including large-scale human rights infringements. In this perspective, the protection of human rights in times of war cannot be reduced to documenting individual violations but requires addressing the foundational act that destabilizes the international legal order. The article further examines Vasylenko's differentiation between international legal responsibility and international sanctions, emphasizing that sanctions constitute a lawful form of international coercion but do not substitute responsibility, which encompasses legal qualification of the wrongful act and full reparation of damage.

Special attention is given to the institutional dimension of responsibility, including the role of international criminal justice in ensuring accountability for war crimes, crimes against humanity, and the crime of aggression. The author demonstrates that Vasylenko's doctrinal constructions correspond to the later codification efforts reflected in the International Law Commission's Articles on State Responsibility (2001) and remain highly relevant in the context of contemporary armed aggression against Ukraine. The article concludes that Vasylenko's theoretical model provides a coherent analytical framework for understanding the interconnection between responsibility, sanctions, prevention, and institutional justice as mutually reinforcing mechanisms of human rights protection in armed conflicts.

Keywords: international legal responsibility, positive responsibility, sanctions, aggression, human rights, international humanitarian law, international legal order. international criminal justice, reparations, armed conflict.

DOI: 10.33663/2524-017X-2026-17-253-257

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.02.2026

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 09.04.2026

Дата публікації: 30.04.2026